(इंग्रजी टंकलिखित न्यायनिर्णयाचे मराठीत भाषांतर)

महाराष्ट्र सरकार

वि.

मे. द ब्रिटानिया बिस्किट्स कंपनी लिमिटेड

२३, नोव्हेंबर १९९४

[बी. पी. जीवन रेड्डी आणि एस. बी. मजमुदार,]

विक्री कर

मुंबई विक्री कर अधिनियम १९५९:

कलम २ कलम (२८) विक्रीचे निर्धारण-खरेदीदार आणि विक्रेता यांच्यातील व्यवहाराच्या तंतोतंत अटींवर अवलंबून-खात्यांच्या देखभालीचा व्यवस्थापक अप्रासंगिक-टिन्स परत करण्याचे बंधन नाही, मग ती विक्री असो.

करार अधिनियम, १८७२:

कलम १४८-बेलमेंट -ताब्यात घेतलेल्या वस्तू परत करण्याचे कोणतेही बंधन नाही-हे बेलमेंट म्हणून गणले जात नाही.

वस्तू विक्री कायदा, १९३०:

कलम २४-खरेदीदाराला वस्तूंची डिलिव्हरी-शिफारशी किंवा स्वीकृती सूचित नाही-वस्तू देखील निर्धारित वेळेत परत केल्या जात नाहीत-मालातील मालमत्ता खरेदीदाराकडे जाते.

रिस्पाँडेन्ट (उत्तरवादी)-मूल्यांकनकर्ते हे बिस्किटे तयार करणारा आहे . तो मुंबई विक्री कर अधिनियम १९५९ आणि केंद्रीय विक्री कर अधिनियम १९५६ या दोन्ही अंतर्गत नोंदणीकृत विक्रेता आहे. रिस्पाँडेन्टने तयार केलेली बिस्किटे टिन्समध्ये विकले जात असत. टिन्समध्ये बिस्किटे विकताना त्यांनी केवळ बिस्किटेची किंमत गोळा केली आणि ज्या टिन्समध्ये बिस्किटे विकली गेली होती, त्यासाठी तीन महिन्यांच्या आत जर टिन्सला चांगल्या स्थितीत परत केले तर जमा रक्कम परत केली जाईल या अटीसह परतफेड करण्यायोग्य ठेव घेतली. या ठेवी खात्यात परत करण्यायोग्य टिन्स मध्ये जमा करण्यात आल्या. अशा प्रकारे खरेदीदारांना पुरविलेल्या टिन्स त्यांच्या लेखा पुस्तिकांमध्ये रिस्पाँडेन्ट-मूल्यांकनांचा साठा म्हणून दर्शविल्या गेल्या, परंतु ग्राहक लेखा पुस्तिकेमध्ये डेबिट केल्या गेल्या. जेव्हा टिन्स परत केले गेले, तेव्हा दोन्ही खात्यांमध्ये उलट नोंद करण्यात आली. केवळ बिस्किटाच्या विक्री किंमतीवर विक्री कर आकारला जात असे, परंतु टिन्सच्या संदर्भात मिळालेल्या ठेवीवर नाही. खरे तर मुंबई शहर आणि त्याच्या उपनगरांच्या संदर्भात, रिस्पाँडेन्टने स्वतंत्र किंमत यादी जारी केली होती. किंमतीच्या यादीमध्ये पुष्टीकरण होते. “एल. बी. टिन्स साठी ५.५० रुपये. आणि एल. एस. टिन्ससाठी ३.५० रुपये पुरवठ्याच्या वेळी आकारले जातील, जे पुरवठ्याच्या तारखेपासून ३ महिन्यांच्या आत चांगल्या स्थितीत टिन्स परत केल्यावर परत केले जातील.” रिस्पाँडेन्टने

जारी केलेल्या पावत्यांमध्ये, खरेदीदाराला पुरविलेल्या टिन्सची संख्या आणि त्या वतीने त्याच्याकडून मिळालेल्या ठेवीची रक्कम दर्शविणारा एक वेगळा रकाना होता. बिलाच्या शीर्षस्थानी खाली पृष्ठांकन झाले; "विक्रेत्यांना कळवले जाते की अग्रिम परतावा करण्यायोग्य टिन्सचे मूल्य अग्रिम परतावा करण्याची कंपनीची जबाबदारी बिलाच्या तारखेपासून केवळ ३ महिन्यांपर्यंत वाढते". तथापि, उच्च न्यायालयाला असे आढळून आले आहे की किंमत यादीवर तसेच बिलावर शिफारशी असूनही, रिस्पाँडेन्टने प्रत्यक्षात तीन महिन्यांची मुदत संपल्यानंतरही परत केलेल्या टिन्स स्वीकारत होता आणि ठेवीची रक्कम परत करत होता.

मूल्यांकन वर्ष १९६७-६८ साठी, रिस्पाँडेन्टला एकूण ठेवीची रक्कम रु. १२,९७,२९९.०५/- पैसे मिळाली. सदर रकमेपैकी रु. ११,२९,२०२.००/- पैसे टिन्स परत मिळाल्यावर ग्राहकांना परत करण्यात आली. लेखा वर्षाच्या शेवटी, रु. १,६८,०२७.०५/-पैसे थकबाकी राहिले. या संदर्भात रिस्पाँडेन्टने पाळलेल्या लेखा पद्धतीनुसार, या रकमेच्या ५० टक्के रक्कम म्हणजेच रु. ८४, ०१३/- "टिन्स साठा" या खात्यात कपात (वस्तूची घसाऱ्यामुळे कमी झालेले मूल्यमापन) म्हणून नोंदवली. ही रक्कम व्यापार पावती म्हणून मानली गेली आणि पी आणि एल खात्यात हस्तांतरित करण्यात आली. ही रक्कम टिन्सच्या मूल्याचे प्रतिनिधित्व करते जी परत मिळण्याची शक्यता नाही असे रिस्पाँडेन्टला वाटले. शिल्लक रक्कम रु. ८४,०१३/- हे टिन्सच्या शेषमाल मूल्य म्हणून दर्शविले गेले होते (आणि पुढील वर्षाच्या खात्यात प्रारंभिक शिल्लक म्हणून दर्शविले गेले).

उक्त मूल्यांकन वर्षाशी संबंधित मूल्यांकन कार्यवाहीमध्ये, मूल्यांकन प्राधिकरणाने करपात्र उलाढालीत रक्कम रु. ८४,०१३/- (रक्कम रिस्पाँडेन्ट टिन्स साठा खात्यात लिहून ठेवली आणि त्यांच्या पी आणि एल खात्यात हस्तांतरित केली). ही रक्कम टिन्स दराची विक्री किंमत परत न मिळालेली मानली. विक्रीकर सहाय्यक आयुक्तांसमोर अपील करताना रिस्पाँडेन्टने सदर समावेशावर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले होते. सदर याचिका फेटाळण्यात आली. न्यायाधिकरणाकडे रिस्पाँडेन्टने केलेली दुसरी याचिका देखील फेटाळण्यात आली.

रिस्पाँडेन्ट च्या सांगण्यावरून, न्यायाधिकरणाने उच्च न्यायालयाच्या मतासाठी खालील प्रश्न पाठवला; “खटल्याची तथ्ये आणि परिस्थितीनुसार, न्यायाधिकरणाने कायद्याचे असे मत मांडणे न्याय्य होते का नाही. टिन परत न केल्यास ३१.३.६८ रोजी शिल्लक असलेल्या टिन्सच्या बँक ठेवींच्या अखेरची शिल्लक रकमेच्या ५० टक्के असलेले रक्कम रु.८४,०१३/- ही “विक्री किंमत” दर्शवतात.

उच्च न्यायालयाने असे म्हटले आहे की रिस्पाँडेन्ट आणि खरेदीदार यांच्यातील व्यवस्था ही विक्रीचा व्यवहार नसून टिन्सच्याबाबतीत बेलमेंट म्हणून होती. त्यात असे म्हटले गेले आहे की, सदर व्यवस्थेनुसार, “करपात्र व्यक्तीवर (रिस्पाँडेन्ट) परत केलेल्या टिन्स स्वीकारण्याचे बंधन आहे आणि ग्राहकावर टिन्स परत करण्याचे संबंधित बंधन आहे”. उच्च न्यायालयाच्या न्यायनिर्णयामुळे व्यथित झालेल्या अपीलकर्त्याने सध्याची याचिका दाखल केली.

अपीलकर्ता याने सरकारच्या वतीने असा युक्तिवाद केक की खरेदीदारावर तीन महिन्यांच्या आत टिन्स परत करण्याचे कोणतेही बंधन नाही; आणि प्रत्यक्षात बिस्कीटांसह टिन्स विकले गेले होते आणि जेव्हा टिन्स परत केले गेले आणि ठेवीची रक्कम रिस्पाँडेन्टने परत केली, तेव्हा रिस्पाँडेन्टने टिन्स खरेदी केल्याचे प्रकरण झाले.

रिस्पाँडेन्ट करपात्र व्यक्तीच्या वतीने असा युक्तिवाद करण्यात आला की, तो आणि खरेदीदार यांच्यातील व्यवहार हा जामिनाचा होता आणि त्यात नाण्यांची विक्री नव्हती; पुरविली गेलेली 'टिन्स' ही त्याची मालमत्ताच राहिली; रद्द केलेली रक्कम 'टिन्स' ची विक्री किंमत दर्शवत नव्हती, तर ती 'टिन्स' परत करण्याच्या खरेदीदाराच्या कर्तव्याचा भंग केल्याबद्दल झालेल्या नुकसानाची भरपाई होती, "विक्री किंमत" तयार करण्यासाठी विशिष्ट खरेदीदाराला विशिष्ट वस्तूंची विक्री करणे आवश्यक होते; आणि अशी ओळख नसतानाही "विक्री किंमत" निश्चित केली जाऊ शकत नाही.

अपीलाला परवानगी देत, हे न्यायालय असे म्हणले :

१.या प्रकरणात व्यवहाराचे खरे स्वरूप खालील बाबींवर ठरवावे लागेल; किंमत यादीवरील शिफारशी तसेच रिस्पाँडेन्टने जारी केलेल्या पावत्या; मुंबई शहर आणि त्याच्या उपनगरातील विक्रेत्यांना केलेल्या विक्रीच्या संदर्भात, पावत्यांमध्ये केवळ बिस्कीटांची विक्री दर्शविली गेली होती आणि टिन्सची नाही, तर केवळ बिस्कीटांच्या विक्री किंमतीवर विक्री कर आकारला गेला होता आणि पुरविलेल्या टिन्सची परतफेड करण्यायोग्य ठेव गोळा केली गेली होती. टिन्सच्या खात्यासह रिस्पाँडेन्टने त्यांच्या खातेपुस्तिकेत ज्या पद्धतीने नोंदी केल्या

होत्या, त्यामध्ये देखील संबंधित तथ्ये असल्याचे म्हटले जाते; असा निष्कर्षही आढळतो की तीन महिन्यांची मुदत संपल्यानंतर टिन्स परत करण्यात आले. जिथे रिस्पाँडेन्ट अशा प्रकरणांमध्येही ठेवी अग्रिम परतावा करत असे, जेथे ठेवींचा अग्रिम परतावा केला जात असत तेथे तीन महिन्यांची मुदत संपल्यानंतर ते परत करण्यात आले.(७२७ जी, एच)

२. लेखा वर्षाच्या शेवटी किंवा स्वतः बिस्कीटांसोबत टिन्सची विक्री झाली आहे की नाही हे रिस्पाँडेन्ट आणि त्याच्या ग्राहकांच्या व्यवहाराच्या अचूक अटींवर निश्चित केले पाहिजे आणि या पैलूवर रिस्पाँडेन्टने ज्या पद्धतीने आपली खाती ठेवली किंवा त्यात नोंदी केल्या त्या फारशा प्रासंगिक नाहीत.(७३० बी, सी.)

मे. आर्लेम ब्रुअरीज लिमिटेड वि.विक्रीकर सहाय्यक आयुक्त, पणजी, (५३) एस. टी. सी. १७२, यांनी उल्लेख केला.

३. किंमतीच्या यादीतील शिफारशी किंवा बिलावरील शिफारशी सदरच्या खरेदीदारावर टिन्स परत करण्याचे बंधन निर्माण होते असे म्हणता येणार नाही. किंमतीच्या यादीतील शिफारशी एवढेच सांगते की तीन महिन्यांच्या आत चांगल्या स्थितीत टिन्स परत केल्यावर ठेव परत केली जाईल. त्याचप्रमाणे बिलावरील शिफारशीत असे म्हटले आहे की परत करण्यायोग्य टिन्सचे मूल्य परत करण्याची रिस्पाँडेन्टची जबाबदारी केवळ तीन महिन्यांपर्यंत वाढवली आहे. अर्थात, व्यवहारात रिस्पाँडेन्ट उक्त कालमर्यादेचे पालन करत नव्हता. परंतु असे म्हटले जाऊ शकत नाही की एकतर उपरोक्त शिफारशी किंवा रिस्पाँडेन्टच्या उक्त प्रथेमुळे ग्राहकावर टिन्स परत करण्याचे बंधन निर्माण झाले. तो त्याच्या निवडीवर सोडण्यात आला. जर त्याला वाटले

की, टिन्स परत करणे आणि ठेवीची रक्कम परत मिळवणे त्याच्यासाठी अधिक फायदेशीर ठरेल, तर तो तसे करू शकेल. दुसरीकडे, जर त्याला टिन्स ठेवणे आणि बँक ठेवी सोडून देणे अधिक फायदेशीर वाटले, तर टिन्स परत न करणे त्याच्यासाठी तितकेच खुले होते. वस्तुस्थिती अशी आहे की जेव्हा टिन्स परत केले गेले नाही, तेव्हा ठेवीच्या रकमेच्या २० टक्के रक्कम नफा मानून त्याच्या पुस्तकांमध्ये आवश्यक नोंदी करून उक्त ठेवीला व्यापारी पावती मानले गेले. या सर्व परिस्थितीत पक्षकारांमधील व्यवहार/व्यवस्था/समजूतदारपणामुळे खरेदीदार/ग्राहकावर टिन्स परत करण्याचे बंधन निर्माण झाले नाही.(७३० डी, ई, ७३१ बी)

४. एकदा असे मानले गेले की टिन्स परत करण्याचे कोणतेही बंधन नाही, तर बेलमेंट च्या सिद्धांतच्या आधारावर पडतो. करार अधिनियम कलम १४८ च्या अर्थानुसार, रिस्पाँडेन्टच्या निर्देशांनुसार काही मालमत्ता परत करावी किंवा अन्यथा विल्हेवाट लावली जावी, या अटीसह रिस्पाँडेन्टची काही मालमत्ता खरेदीदारांना/ग्राहकांना सोपवण्यात आली होती, असे प्रकरण होणार नाही, जे ‘बेलमेंट’ या शब्दाची व्याख्या करते.(७३१ डी, ई)

५. संबंधित व्यवहार हा बेलमेंट किंवा तारण नाही. हा एक संमिश्र व्यवहार होता. याची सुरुवात एका सोपवणीने होणार होती, ज्यामुळे टिन्स परत न आल्यास टिन्स विकले जाऊ शकतात. टिन्स सोपवताना, रिस्पाँडेन्टने टिन्सचे मूल्य निश्चित करण्याची आणि प्राप्त करण्यासाठी २० टक्के अचूक असणे थोडे अधिक मिळण्यासाठी काळजी घेतली. जर टिन्स परत केले गेले, तर व्यवहार चांगला आणि विश्वासार्ह राहिला. परंतु ३ महिन्यांच्या आत परत न केल्यास, व्यवहाराच्या अटींनुसार ती विक्री झाली. तीन महिन्यांची मुदत संपल्यानंतरही

रिस्पाँडेन्टला टिन्स परत मिळत होते आणि बँक ठेवी परत करत होते ही वस्तुस्थिती, कदाचित अधिकार किंवा कर्तव्याची बाब नसून, जाणीवपूर्वक घेतलेला व्यावसायिक निर्णय होता.(७३१ जी, एच, ७३२ए)

६. वस्तू विक्री कायदा,१९३० च्या कलम २४ च्या तत्त्वानुसार, खरेदीदाराची स्थिती, जोपर्यंत तो निर्धारित कालावधीत माल परत करत नाही, तो बेलमेंट दार आहे आणि उक्त कालावधी संपल्यानंतर तो खरेदीदार बनतो. तथापि, ज्या व्यक्तींना वस्तू पारीत केल्या जातात त्यांच्यावर वस्तू परत करण्याचे बंधन असते, तेथे कधीही विक्री सुरू होण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही आणि ज्या व्यक्तीला वस्तू पारीत केल्या जातात ती व्यक्ती बेलमेंट दारच राहते. येथे केलेला व्यवहार कलम २४ द्वारे विचारात घेतलेल्या स्थितीच्या आणि त्या तत्त्वाच्या अधिक जवळ आहे, कारण खरेदीदाराला तीन महिन्यांच्या आत ज्या टिन्समध्ये बिस्किटे चांगल्या स्थितीत विकली गेली होती ती परत केली तर त्याला त्या संदर्भात त्याने ठेवलेली ठेव परत मिळेल या अटीसह टिन्स देण्यात आले होते. सदरचा अर्थ असा होता की उक्त कालावधी संपल्यानंतर त्याला माल अग्रिम परतावा केल्यावर अग्रिम परतावा दावा करण्याचा कोणताही अधिकार नव्हता. हा व्यवहार नंतर विक्री झाला.(७३३ सी, डी)

हॅल्सबरीज लॉज ऑफ इंग्लंड चौथी आवृत्ती ४१ परिच्छेद ७२७ आणि ७२८, संदर्भित.

७.१ प्रत्येक ग्राहक/खरेदीदाराचे रिस्पाँडेन्टकडे खाते होते, जेव्हा एखाद्या ग्राहकाला विशिष्ट संख्येने टीन्स पुरविल्या जात असत, तेव्हा त्या संदर्भात रिस्पाँडेन्टच्या इतर संबंधित खातेपुस्तकांमध्ये नोंद करून त्या ग्राहक लेखा रिस्पाँडेन्टच्या खातेपुस्तिकेत नोंद केली जात

असे. जेव्हा ग्राहकाने टिन्स परत केले, तेव्हा ग्राहक खात्यात तसेच करपात्र व्यक्तीच्या संबंधित खातेपुस्तिकेत उलट नोंद केली गेली. त्यामुळे टिन्स परत करण्यात अपयशी ठरलेल्या ग्राहकाला ओळखण्यात कोणतीही अडचण येऊ शकत नाही.(७३३ एच, ७३४ ए, बी)

७.२.खरेदीदार/ग्राहकाद्वारे रिस्पाँडेन्टला टिन्स परत करण्याचे कोणतेही बंधन नसल्यामुळे, त्याने विनियोजित केलेली ठेवीची रक्कम विक्री किंमतीशिवाय काहीही असू शकत नाही. त्यासाठी इतर कोणताही शिक्का लावला जाऊ शकत नाही. या प्रकरणात एक संमिश्र व्यवहार होता; तीन महिन्यांच्या आत टिन्स परत न आलेल्या टिन्स ची विक्री बनले.(७३४ डी, सी, डी, जी)

राज शील आणि इतर वि. आंध्रप्रदेश सरकार, [१९८९] ३ एस. सी. आर, ३०५ आणि हैदराबाद डेक्कन सिगारेट फॅक्टरी वि. आंध्र प्रदेश सरकार, (१७) एस. टी. सी, ६२४, लागू न करण्यायोग्य.

दिवाणी अपील न्यायाधिकरण

दिवाणी अपील क्र. ४७३४/८४

सण १९७९ च्या विक्री कर संदर्भ नं. ६८ मधील मध्ये मुंबई येथील उच्च न्यायालयाचे दिनांक २ मार्च, १९८३ च्या याचिकेद्वारे केलेल्या अपील व त्यामधील निर्णय आणि आदेश याद्वारे.

अपीलकर्त्यासाठी के. माधव रेड्डी आणि ए. एस. भासमे. (भस्मे)

उत्तरवादींसाठी - जोसेफ वेल्लापल्ली, ए. के. वर्मा आणि पुनीत त्यागी जे. बी. डी. आणि कंपनीसाठी.

न्यायालयाचा न्यायनिर्णय न्या. जीवन रेड्डी यांनी पारित केला

अपील आणि विशेष अनुमती याचिकेत एकसारखाच प्रश्न उद्भभावला होता. विशेष याचिकेद्वारे परवानगी देण्यात आली .

करपात्र (करदाता) व्यक्ती सर्व अपीलांमध्ये एकाच आहे, सोयीसाठी आम्ही १९८४ च्या दिवाणी अपील ४७३४ मधील तथ्यांचा संदर्भ घेत आहोत जे मूल्यनिर्धारणासाठी करपात्र वर्ष १९६७-६८ (१.४.१९६७ ते ३१.३.१९६८) शी संबंधित आहे. हे प्रकरण मुंबई विक्री कर अधिनियम १९५९ अन्वये उद्भवते.

करपात्र व्यक्ती (कंपनी) हि बिस्कीटांचा उत्पादक आहे , ती मुंबई विक्री कर अधिनियम १९५९ आणि केंद्रीय विक्री कर अधिनियम १९५६ या दोन्ही अंतर्गत नोंदणीकृत विक्रेता आहे . रिस्पाँडेन्टनी (उत्तरवादिनी) तयार केलेली बिस्किट, टिन्समध्ये (डब्यामध्ये) विकली जातात. शहराबाहेर विकल्या जाणाऱ्या बिस्कीटांच्या विक्री संदर्भात, बिस्किटे

विकल्या जाणाऱ्या टिन्सच्या किंमतीचा समावेश त्यामध्ये असतो, परंतु मुंबई शहर आणि त्याच्या उपनगरांचा विचार करता, ज्याच्या केवळ विक्रीशी आम्ही संबंधित आहोत, त्यामध्ये रिस्पाँडेन्टने एक वेगळी प्रथा पाळली. टिन्समध्ये बिस्किटे विकताना त्यांनी केवळ बिस्किटची किंमत गोळा केली आणि आतापर्यंत ज्या टिन्समध्ये बिस्किटे विकली गेली होती, त्यांनी परतफेड करण्यायोग्य ठेव या अटीसह घेतली की जर तीन महिन्यांच्या आत टिन्सला चांगल्या स्थितीत परत केले तर ठेव परत केली जाईल. या ठेवींची रक्कम " डिपॉसिटी अकाउंट रिटर्नएबल टीन्स" (डबे परतावा ठेव खाते) यामध्ये जमा करण्यात आली होती. अशा प्रकारे खरेदीदारांना पुरविलेल्या टिन्स त्यांच्या खातेपुस्तिकेत साठा किंवा रेस्पाँन्डेन्ट -करपात्र व्यक्ती यांच्या खाते पुस्तकात दर्शविल्या होत्या ; परंतु ग्राहकाच्या खात्यात डेबिट (खर्चाच्या बाजूकडे नोंद) केल्या होत्या जेव्हा टिन्स परत करण्यात आली, तेव्हा दोन्ही खात्यांमध्ये उलट नोंद करण्यात आली, विक्री कर केवळ बिस्कीटांच्या विक्री किंमतीवर आकारला जात असे, परंतु टिन्सच्या संदर्भात मिळालेल्या ठेवीवर नाही. खरे तर मुंबई शहर आणि त्याच्या उपनगरांच्या संदर्भात रिस्पाँडेन्टने स्वतंत्र किंमत यादी जारी केली होती. किंमतीच्या यादीवर पुढील पृष्ठांकन केले होते. एल. बी. टिन्ससाठी ५.५० रुपये. आणि एल. एस. टिन्ससाठी ३. ५० रुपये पुरवठ्याच्या वेळी शुल्क आकारले जाईल, जे पुरवठ्याच्या तारखेपासून ३ महिन्यांच्या आत चांगल्या स्थितीत टिन्स परत केल्यावर परत केले जाईल. बिलात रिस्पाँडेन्टने जारी केलेला वेगळा रकाना होता, ज्यामध्ये पुरविलेल्या टिन्सची संख्या आणि त्या वतीने त्याच्याकडून मिळालेल्या ठेवीची रक्कम दर्शविली गेली होती. बिलाच्या शीर्षस्थानी खालील पृष्ठांकन होते ; "विक्रेत्यांना कळवले जाते की परत करण्यायोग्य टिन्सचे मूल्य अग्रिम परतावा

कंपनीचे दायित्व बिलाच्या तारखेपासून केवळ तीन महिन्यांपर्यंत आहे ". तथापि, उच्च न्यायालयाला असे आढळून आले आहे की किंमत यादीवर तसेच बिलावर शिफारशी असूनही, रिस्पाँडेन्ट प्रत्यक्षात तीन महिन्यांची मुदत संपल्यानंतरही परत करतअसलेले टिन्स स्वीकारत होता आणि ठेवीची रक्कम परत करत होता.

मूल्यांकन वर्ष १९६७-६८ साठी, रिस्पाँडेन्टला एकूण ठेवीची रक्कम रु. १२,९७,२९९.०५/- पैसे मिळाली. सदर रकमेपैकी रु. ११,२९,२०२.००/- पैसे टिन्स परत मिळाल्यावर ग्राहकांना परत करण्यात आली. लेखा वर्षाच्या शेवटी, रु. १,६८,०२७.०५/-पैसे थकबाकी राहिले. या संदर्भात रिस्पाँडेन्टने पाळलेल्या लेखा पद्धतीनुसार, या रकमेच्या ५० टक्के रक्कम म्हणजेच रु. ८४, ०१३/- "टिन्स साठा" या खात्यात कपात (वस्तूची घसाऱ्यामुळे कमी झालेले मूल्यमापन) म्हणून नोंदवली. ही रक्कम व्यापार पावती म्हणून मानली गेली आणि पी आणि एल खात्यात हस्तांतरित करण्यात आली. ही रक्कम टिन्सच्या मूल्याचे प्रतिनिधित्व करते जी परत मिळण्याची शक्यता नाही असे रिस्पाँडेन्टला वाटले. शिल्लक रक्कम रु. ८४,०१३/- हे टिन्सच्या शेषमाल मूल्य म्हणून दर्शविले गेले होते (आणि पुढील वर्षाच्या खात्यात प्रारंभिक शिल्लक म्हणून दर्शविले गेले).

उक्त मूल्यांकन वर्षाशी संबंधित मूल्यांकन कार्यवाहीमध्ये, मूल्यांकन प्राधिकरणाने करपात्र उलाढालीत रु. ८४,०१३/- रक्कम रिस्पाँडेन्ट टिन्स साठा खात्यात लिहून ठेवली आणि त्यांच्या पी आणि एल खात्यात हस्तांतरित केली). ही रक्कम टिन्स ची विक्री किंमत परत न मिळालेली मानली गेली . विक्रीकर सहाय्यक आयुक्तांसमोर अपील करताना रिस्पाँडेन्टने

सदर समावेशावर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले होते. सदर याचिका फेटाळण्यात आली. न्यायाधिकरणाकडे रिस्पाँडेन्टने केलेली दुसरी याचिका देखील फेटाळण्यात आली. रिस्पाँडेन्टनी हे प्रकरण न्यायाधिकरणाकडे दुसऱ्या अपीलमध्ये नेले. या याचिकेवर प्राथमिक सुनावणी करणाऱ्या खंडपीठाने खालील प्रश्न मोठ्या खंडपीठाकडे पाठवलाः

"तथ्यांवर आणि खटल्याच्या परिस्थितीत, रु.८४,०१३/- हि रक्कम "अपीलकर्ता , करदाता याने पुरवलेल्या आणि संबंधित मूल्यांकनाच्या कालावधीत ग्राहकांनी परत न केलेल्या टिन्सची विक्री किंमत" दर्शवते का

न्यायाधिकरणाच्या विशेष खंडपीठाने महसुलाच्या बाजूने आणि रिस्पाँडेन्टच्या विरोधात प्रश्नाचे उत्तर दिले, ज्यानंतर रिस्पाँडेन्टची याचिका फेटाळण्यात आली. रिस्पाँडेन्टच्या सांगण्यावरून न्यायाधिकरणाने उच्च न्यायालयाच्या मतासाठी खालील प्रश्न पाठवलाः "या खटल्यातील तथ्ये आणि परिस्थितीनुसार, न्यायाधिकरणाने कायद्याचे असे मत मांडले की पुस्तकातील नमूद केलेल्या टिन्सच्या बँक ठेवींच्या अखेरची शिल्लक टिन्सच्या खात्यातील साठ्यातून वजा करून रकमेच्या ५० टक्केचे प्रतिनिधित्व करणारी ठेवलेली रक्कम रु. ८४,०१३/- हि टिन्स परत न करण्याच्या संभाव्य स्थितीवर, "विक्री किंमत" म्हणून मानले गेलेले आहे ते योग्य आहे का?

उच्च न्यायालयाचे मत होते की रिस्पाँडेन्ट आणि खरेदीदार यांच्यातील (मुंबई शहर आणि त्याच्या उपनगरातील) व्यवस्था ही विक्रीचा व्यवहार नव्हे तर बेलमेंट (ठेव अनामत उपनिधान) संबंधित होती. त्यात असे म्हटले गेले आहे की, सदर

व्यवस्थेनुसार, “परत केलेले टिन्स स्वीकारण्याची जबाबदारी करदात्यांवर (रिस्पाँडेन्ट) आहे आणि टिन्स परत करण्याची जबाबदारी ग्राहकांवर संबंधित आहे”. त्यानुसार असे म्हटले गेले आहे की, “करपात्र व्यक्ति वर्षाच्या शेवटी करपात्र कंपनीच्या हातात असलेली ठेवीची रक्कम जी राष्ट्रीय आधारावर करपात्रांना माफ केली जाते, ती विकल्या गेलेल्या टिन्सची किंमत मानली जाऊ शकत नाही आणि ती विक्री कराला लागू होत नाही”. उच्च न्यायालयाने असे निरीक्षण नोंदवले आहे की, करपात्र व्यक्तीने ज्या पद्धतीने खाती ठेवली आहेत किंवा त्यांच्या खातेपुस्तकांमध्ये नोंदी केल्या आहेत ती बाब निर्णायक नाही आणि व्यवहाराचे खरे स्वरूप पक्षकारांमधील तंतोतंत व्यवस्थेच्या आधारे निश्चित केले पाहिजे. त्यात दोन्ही बाजूंनी संदर्भित केलेल्या उच्च न्यायालयाच्या विविध निर्णयांचा संदर्भ देण्यात आला आणि त्या प्रत्येक प्रकरणातील निर्णय पक्षकारांमधील व्यवस्था/कराराच्या तंतोतंत अटींवर आधारित असल्याचे मत व्यक्त केले. विशेषतः त्याने मे. आर्लेम ब्रुअरीज लिमिटेड वि. सहाय्यक आयुक्त, विक्री कर पणजीमधील न्यायालयाच्या (गोवा खंडपीठ) निर्णयाला वेगळे केले या आधारावर अहवाल दिला की त्या प्रकरणात “विक्रीच्या अटींमध्ये खरेदीदारावर बाटल्या परत करण्याचे कोणतेही बंधन नव्हते किंवा अशा परताव्यासाठी कोणतीही वेळ निश्चित केलेली नव्हती. बाटलीसाठी ठेव आगाऊ पेसै भरणे ही विक्रीची अट होती. घाऊक विक्रेत्यांद्वारे किरकोळ विक्रेत्यांना आणि किरकोळ विक्रेत्यांद्वारे ग्राहकांना विकल्या जाणाऱ्या बाटल्या परत करण्यावरही याचिकाकर्त्याचे नियंत्रण नव्हते. “सध्याच्या खटल्यात खंडपीठाला असे आढळून आले की खरेदीदारावर तीन महिन्यांच्या आत

टिन्स परत करण्याचे बंधन आहे, त्यामुळे एकदा आर्लेम ब्रुअरीजमध्ये विचारात घेतलेल्या परिस्थितिपेक्षा परिस्थिति वेगळी होती.

अपीलकर्ता सरकारचे विद्वान वकील श्री. के. माधव रेड्डी यांनी सांगितले की, या प्रकरणात, तीन महिन्यांच्या आत टिन्स परत करण्याचे बंधन खरेदीदारावर आहे, असे उच्च न्यायालयाने नमूद करणे योग्य नाही. किंमत यादी आणि बिलावरील शिफारशीवरून, फारसे बंधन नाही असा अंदाज लावला जाऊ शकतो. टिन्स परत करणे हे खरेदीदाराच्या विवेकबुद्धीनुसार आणि मर्जीनुसार असते. तीन महिन्यांची कालमर्यादा देखील व्यवहारात पाळली गेली नाही, कारण तीन महिन्यांची मुदत संपल्यानंतरही टिन्स परत केल्या गेल्या आणि ठेवीची रक्कम परत केली गेली. विद्वान वकिलांनी सादर केले की प्रत्यक्षात बिस्कीटांसह टिन्सची विक्री झाली होती आणि जेव्हा टिन्स परत केले गेले आणि ठेवीची रक्कम रिस्पाँडेन्टने परत केली. रिस्पाँडेन्ट ने टिन्स खरेदी केल्याचे हे प्रकरण होते. थोडक्यात, विद्वान वकिलाने आमच्या स्वीकृतीसाठी न्यायाधिकरणाच्या दृष्टिकोनाची आणि युक्तिवादाची प्रशंसा केली. दुसरीकडे, रिस्पाँडेन्ट करपात्र व्यक्तीचे विद्वान वकील श्री जोसेफ वेल्लापल्ली यांनी सादर केले की अपीलकर्ता आणि खरेदीदार यांच्यातील व्यवहार हा बेलमेंट चा आहे आणि विक्रीचा नाही. टिन्सची विक्री होत नव्हती, खरेदीदारांना पुरविलेल्या टिन्स करपात्र व्यक्तीची मालमत्ताच राहिल्या आणि त्यांच्या खातेपुस्तिकेत त्या करपात्र व्यक्तीचा साठा म्हणून दाखवल्या गेल्या. लेखा वर्षाच्या शेवटी, परत न आलेल्या टिन्सचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या ठेवीची अर्धी रक्कम रद्द करण्यात आली होती, ती टिन्सच्या विक्री किंमतीचे प्रतिनिधित्व करत

नव्हती, कारण टिन्सची विक्री नव्हती. खरेदीदारावर टिन्स परत करण्याच्या कर्तव्याचे उल्लंघन केल्याबद्दल झालेल्या नुकसानाची भरपाई म्हणून जास्तीत जास्त ते मानले जाऊ शकते. विनियोजित उक्त रकमेचे स्वरूप काहीही असो, ती निश्चितपणे टिन्सची विक्री किंमत नव्हती. असे असल्यास, उक्त रकमेवर कोणताही विक्री कर आकारला जाऊ शकत नाही. विद्वान वकिलांनी असेही निदर्शनास आणून दिले की मूल्यांकन प्राधिकरण आणि प्रथम अपीलकर्ता प्राधिकरणाने स्वीकारलेला दृष्टीकोन आणि तर्क न्यायाधिकरणाने स्वीकारलेल्या दृष्टिकोनापेक्षा आणि तर्कापेक्षा वेगळा आहे. पहिल्याच्या मते, विक्री तेव्हा झाली जेव्हा करपात्र व्यक्ति लेखा वर्षाच्या शेवटी “जमा ठेवी खात्यातील परत करण्यायोग्य टिन्स”मधून ८४,०१३/- रक्कम वजा करून नोंद केली. “सदर अधिकाऱ्यांच्या म्हणण्यानुसार, ही रक्कम व्यापार पावती म्हणून पी आणि एल खात्यात हस्तांतरित झाली आणि करपात्र व्यक्ति ने निष्कर्ष काढला की, डबे परत येणार जाणार नाही त्यावेळेस विक्री झाली. त्यांनी या आधारावर पुढे जाऊ दिले नाही की पहिल्या वेळेस टिन्सची विक्री झाली होती आणि त्यानंतर जेव्हा टिन्स परत केले गेले तेव्हा रिस्पाँडेन्टने त्याची परतफेड केली. केवळ, जेव्हा हे प्रकरण न्यायाधिकरणापर्यंत पोहोचले, तेव्हा त्यांनी एक वेगळा दृष्टीकोन स्वीकारला. न्यायाधिकरणाच्या म्हणण्यानुसार, हे पहिल्यांदा टिन्सच्या विक्रीचे प्रकरण होते आणि जेव्हा खरेदीदाराने टिन्स परत केले तेव्हा ते रिस्पाँडेन्टने टिन्स खरेदी करण्याचे प्रकरण होते. दोन आकड्यांमधील फरक, अपीलकर्त्याने लिहून काढलेल्या मर्यादेपर्यंत, व्यापार पावती म्हणून आणि रिस्पाँडेन्टच्या विक्रीच्या उलाढालीचा भाग म्हणून मानला जातो.

या प्रकरणात व्यवहाराचे खरे स्वरूप खालील सामग्रीवर ठरवावे लागेल - किंमत यादीवरील पृष्ठांकन तसेच रिस्पाँडेन्टने जारी केलेल्या पावत्यांवर; मुंबई शहर आणि त्याच्या उपनगरांमध्ये, बिलात केवळ बिस्कीटांची विक्री दर्शविली गेली आहे, टिन्सची नाहीः केवळ बिस्किटाच्या विक्री किंमतीवर विक्री कर आकारला जात असे आणि पुरविलेल्या टिन्सची परतफेड करण्यायोग्य ठेव गोळा केली जात असे. टिन्सच्या ठेवीच्या खात्यासह रिस्पाँडेन्टच्या खातेपुस्तिकेत ज्या पद्धतीने नोंदी केल्या त्या देखील संबंधित तथ्ये असल्याचे म्हटले जाते; असेही निष्कर्ष आहेत की अपीलकर्ता तीन महिन्यांची मुदत संपल्यानंतर सुद्धा टिन्सचा अग्रिम परतावा झाला आणि ठेवी अग्रिम परतावा करण्यासाठी वापरल्या गेल्या. आणखी एक प्रासंगिक तथ्य म्हणजे निम्म्या विक्रीच्या बाबतीत, बिस्कीटांसह टिन्सदेखील विकले जात होते आणि केवळ मुंबई आणि त्याच्या उपनगरातील विक्रीच्या बाबतीतच ही वेगळी प्रथा पाळली जात होती. वरील सामग्रीवर आपल्याला समस्येचा मुद्दा निश्चित करावा लागेल. परंतु आपण ते करण्यापूर्वी, मुंबई विक्री कर अधिनियमातील काही संबंधित तरतुदींचा संदर्भ घेणे योग्य ठरेल. “विक्री” ही अभिव्यक्ती कलम २ च्या कलम (२८) मध्ये खालील शब्दांमध्ये परिभाषित केली आहे.

“ (२८) “विक्री” म्हणजे राज्यात केलेल्या वस्तूंची विक्री आणि त्याचा मोबदला म्हणून त्याची रोकड प्रदान करणे किंवा कोणत्याही पद्धतीने रक्कम चुकती करणे किंवा त्याचा मोबदला इतर काही मौल्यवान वस्तू देऊन चुकता करणे. आणि त्यात सोसायटी किंवा क्लब किंवा संघटनेने त्याच्या सदस्यांना शुल्क किंवा उप-लेखनाची किंमत देऊन केलेला कोणताही

पुरवठा समाविष्ट आहे, परंतु त्यात गहाण, अनुमान, शुल्क किंवा गहाण समाविष्ट नाही; आणि “विक्री”, “खरेदी” आणि “खरेदी” या शब्दांचा त्यांच्या सर्व व्याकरणात्मक बदलांसह आणि संज्ञानात्मक अभिव्यक्तीनुसार अर्थ लावला जाईल;”

(व्याख्येचा उर्वरित मुद्दा अनावश्यक म्हणून वगळण्यात आला आहे).

“विक्री किंमत” ही अभिव्यक्ती कलम (२९) मध्ये खालील शब्दांमध्ये परिभाषित केली आहे;

“ (२९) “ विक्री किंमत म्हणजे कोणत्याही विक्रीसाठी विक्रेत्याला दिलेली किंवा देय असलेली मौल्यवान परतफेडीची रक्कम, ज्यामध्ये माल पाठवण्याच्या वेळी किंवा त्यापूर्वी विक्रेत्याने केलेल्या कोणत्याही गोष्टीसाठी आकारलेल्या कोणत्याही रकमेचा समावेश आहे, [हस्तांतरणासाठी किंवा स्थापनेसाठी विम्याचा खर्च वगळता.] जेव्हा असा खर्च वेगळा आकारला जातो;

या खंडाच्या उद्देशांसाठी स्पष्टीकरण, केंद्रीय उत्पादन शुल्क आणि मीठ कायदा, १९४४ किंवा सीमाशुल्क कायदा, १९६२ किंवा मुंबई प्रतिबंध कायदा, १९४९ अंतर्गत वस्तूंवर आकारल्या जाणाऱ्या किंवा आकारण्यायोग्य शुल्काची रक्कम अशा वस्तूंच्या विक्री किंमतीचा भाग मानली जाईल, मग ती शुल्के विक्रेत्याच्या किंवा खरेदीदाराच्या किंवा इतर कोणत्याही व्यक्तीतर्फे दिली गेली असोत किंवा देय असोत.”

“विक्रीची उलाढाल” ही अभिव्यक्ती कलम (३६) मध्ये परिभाषित केली आहे जी अशा प्रकारे चालवते;

“ (३६) “ विक्रीच्या उलाढालीचा अर्थ, विक्रेत्याने खरेदीदाराने निर्धारित कालावधीत खरेदी केलेल्या आणि परत केलेल्या कोणत्याही वस्तूच्या बाबतीत, विक्री किंमतीची रक्कम वजा केल्यानंतर दिलेल्या कालावधीत केलेल्या वस्तूंच्या कोणत्याही विक्रीच्या संदर्भात विक्रेत्याने प्राप्त केलेल्या आणि प्राप्त करण्यायोग्य विक्री किंमतीच्या रकमेचा एक संच, जर विक्रेत्याने खरेदीदाराला परतावा दिला असेल तर, आणि त्यात समाविष्ट आहे;

(i) मुंबई विक्री कर (दुरुस्ती आणि वैध तरतुदी कायदा, १९८५) सुरू झाल्यावर किंवा नंतर वितरीत केलेल्या वस्तूंच्या संदर्भात दिलेल्या कालावधीत प्राप्त झालेल्या किंवा प्राप्त करण्यायोग्य रकमा, भाडे खरेदीवर किंवा हप्त्यांद्वारे देय देण्याच्या कोणत्याही प्रणालीवर; आणि

(ii) जेथे नोंदणी प्रमाणपत्र रद्द केले गेले आहे, त्या तारखेपूर्वी विक्रीची पावती मध्ये केलेली रक्कम, ज्या तारखेस रद्द करणे लागू होते किंवा अशा तारखेनंतर प्राप्त होते; आणि

कलम ग हा मुख्य बदलणारे कलम आहे. त्याच्या उपकलम (१) नुसार कायद्यांतर्गत कर भरण्याचे दायित्व विक्रेत्याच्या विक्रीच्या उलाढालीवर आणि खरेदीच्या उलाढालीवर आहे.

करपात्र व्यक्ती आणि प्रथम अपील अधिकारी यांनी स्वीकारलेल्या दृष्टिकोनात आणि न्यायाधिकरणाने स्वीकारलेल्या दृष्टिकोनात फरक आहे या रिस्पाँडेन्ट साठीचे विद्वान वकील

श्री. वेल्लापल्ली यांच्याशी आम्ही सहमत आहोत. पहिल्या युक्तिवादात असे म्हटले गेले आहे की, जेव्हा रिस्पाँडेन्टच्या लेखा वर्षाच्या शेवटी आपल्या खातेपुस्तिकेत नोंद केली तेव्हा टिन्सच्या साठयांच्या खात्यातील थकबाकीची अर्धी रक्कम कमी केली , तेव्हा न्यायाधिकरणाने पक्षकारांमधील व्यवहारात बिस्कीटांसह टिन्सची विक्री समाविष्ट असल्याचे समजून घेतले आहे आणि असे म्हटले आहे की जेव्हा टिन्स परत केल्या गेल्या आणि रिस्पाँडेन्टने ठेव परत केली, तेव्हा ती रिस्पाँडेन्टकडून टिन्स खरेदी करण्याची बाब होती. परंतु लक्षात घेण्यासारखी बाब म्हणजे न्यायाधिकरणाने उच्च न्यायालयाच्या मतासाठी पाठवलेला प्रश्न न्यायाधिकरणाने स्वीकारलेल्या दृष्टिकोनाऐवजी करपात्र आणि पहिल्या अपील अधिकाऱ्यांनी स्वीकारलेला दृष्टीकोन प्रतिबिंबित करतो असे दिसते. खरे तर, जर न्यायाधिकरणाचा दृष्टिकोन आणि युक्तिवाद स्वीकारला गेला, तर उच्च न्यायालयाच्या मतासाठी न्यायाधिकरणाने पाठवलेला प्रश्न मुंबई अधिनियम कलम ३१ च्या अर्थानुसार न्यायाधिकरणाच्या आदेशातून उद्भवला असे म्हणता येणार नाही आणि त्यांचे उत्तर देण्याची गरज नाही. उच्च न्यायालयाने व्यवहारावर न्यायाधिकरणाने दिलेला अर्थ बाजूला ठेवून, योग्य मार्ग म्हणजे सांगितल्याप्रमाणे प्रश्न घेणे आणि त्याचे उत्तर देणे, हा मार्ग स्वीकारला आहे.

दुसऱ्या शब्दांत, मूल्यांकन प्राधिकरण आणि पहिल्या अपील प्राधिकरणाने स्वीकारलेला दृष्टीकोन आणि तर्क स्वीकारून आपल्याला प्रश्नाचे उत्तर द्यावे लागेल आणि पुढे जावे लागेल. उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशाचे मत हे निःसंशयपणे सिद्ध करते की ते केवळ याच आधारावर पुढे गेले आहे. खरे तर, मूल्यांकनकर्त्याने किंवा मूल्यांकन प्राधिकरणाने पुढे न

आणलेला नवीन खटला तयार करणे न्यायाधिकरणासाठी खुले नसेल. सबब येथे उद्भवलेल्या प्रश्नाचे निर्धारण करण्यासाठी मूल्यांकन आणि प्रथम अपील प्राधिकरणांनी स्वीकारलेला आधार घेऊ.

आम्ही उच्च न्यायालयाशी देखील सहमत आहोत की लेखा वर्षाच्या शेवटी किंवा स्वतः बिस्कीटांसह टिन्सची विक्री झाली आहे की नाही हा प्रश्न रिस्पाँडेन्ट आणि त्याचे ग्राहकांमधील व्यवहाराच्या अचूक अटींवर निर्धारित केला पाहिजे आणि या पैलूवर रिस्पाँडेन्ट ज्या प्रकारे आपले खाते राखले किंवा त्या नोंदी केल्या त्या फार प्रासंगिक नाहीत.

सदर प्रकरणात उत्तर देण्याच्या पहिल्या प्रश्नाचे उत्तर असे आहे की खरेदीदारावर टिन्स परत करण्याचे बंधन होते की नाही परतावा किंवा टिन्स परत न करणे हे किंमती यादीतील खरेदीदाराच्या विवेकबुद्धीनुसार आणि आनंदानुसार होते किंवा बिलावरील पृष्ठांकन हे परत करण्याचे बंधन निर्माण करते असे म्हटले जाऊ शकते. किंमतीच्या यादीतील पृष्ठांकन एवढेच सांगते की तीन महिन्यांच्या आत चांगल्या स्थितीत टिन्स परत केल्यावर ठेव परत केली जाईल. त्याचप्रमाणे बिलावरील पृष्ठांकनामध्ये असे म्हटले आहे की परत करण्यायोग्य टिन्स चे मूल्य ('मूल्य' या शब्दाची नोंद घ्या) परत करण्याचे कंपनीचे दायित्व केवळ तीन महिन्यांपर्यंत असते. अर्थात, एक निष्कर्ष नोंदवला गेला आहे की व्यवहारात रिस्पाँडेन्ट उक्त कालमर्यादेचे पालन करत नव्हता. परंतु असे म्हटले जाऊ शकत नाही की एकतर उपरोक्त शिफारशी किंवा रिस्पाँडेन्टच्या उक्त प्रथेमुळे ग्राहकावर टिन्स परत करण्याचे बंधन निर्माण झाले. तो त्याच्या निवडीवर सोडण्यात आला. जर त्याला असे वाटले, तर टिन्स परत करणे आणि ठेवीची रक्कम

परत मिळवणे त्याच्यासाठी अधिक फायदेशीर ठरेल, तर तो तसे करू शकेल. दुसरीकडे, जर त्याला टिन्स ठेवणे आणि ठेवी सोडून देणे अधिक फायदेशीर वाटले, तर टिन्स परत न करणे त्याच्यासाठी तितकेच खुले होते. (कदाचित ही परिस्थिति विशेष लक्षात घेता न्यायाधिकरणाने हा व्यवहार समजून घेतला आणि त्याचा अर्थ असा लावला की त्यात स्वतः बिस्कीटांसह टिन्सविकणे आणि स्वतः बिस्कीटांद्वारे टिन्स खरेदी करण्याचे प्रकरण समाविष्ट आहे. जी रिस्पाँडेन्ट जेव्हा त्याला टिन्सपरत मिळाले आणि ठेवी परत केल्या.)

हे लक्षात ठेवले पाहिजे की रिस्पाँडेन्ट ची विक्री देशभरात पसरली होती आणि त्यात असलेल्या बिस्किटांसह टिन्स विकणे ही सामान्य प्रथा होती आणि रिस्पाँडेन्टद्वारे बिस्किटे विकण्याची ही सर्वात सोयीस्कर आणि स्वस्त पध्दती देखील होती. मुंबई शहर आणि त्याच्या उपनगरातील विक्री हा त्याच्या एकूण विक्रीचा केवळ एक छोटासा भाग दर्शवते. केवळ त्याच्या विक्रीच्या या छोट्या भागाच्या बाबतीतच रिस्पाँडेन्टने वर नमूद केलेल्या वेगळ्या प्रथेचे पालन केले. आणखी एक परिस्थिती लक्षात घेतली पाहिजे. या संदर्भात असे आहे की रिस्पाँडेन्टने निर्धारित केलेली, प्राप्त केलेली आणि ठेवलेली ठेवीची रक्कम टिन्स च्या मूल्यापेक्षा नेहमीच थोडी जास्त (२० ने, जसे आपण नंतर सूचित करू) होती. कदाचित, हे ग्राहकाला टिन्स परत करण्यास प्रवृत्त करण्यासाठी केले गेले असावे, किंवा रिस्पाँडेन्ट ने परत न येण्याचे परिणाम प्रदान करण्यासाठी पुरेशी काळजी घेतली असावी, ज्यात व्यवहाराला विक्री म्हणून वागवण्याची आणि त्यावर कर लावण्याची शक्यता समाविष्ट आहे. वस्तुस्थिती अशी आहे की जेव्हा टिन्स परत केले गेले नाही, तेव्हा ठेवीच्या रकमेच्या २० टक्के रक्कम नफा

मानून त्या ठेवीच्या नोंदींमध्ये आवश्यक नोंदी करून उक्त ठेवीला व्यापारी पावती मानले गेले. या सर्व परिस्थितींमध्ये, आम्ही उच्च न्यायालयाशी सहमत होऊ शकत नाही की पक्षकारांमधील व्यवहार/व्यवस्था/समजूतदारपणामुळे खरेदीदार/ग्राहकावर टिन्स परत करण्याचे बंधन निर्माण झाले आहे. श्री. जोसेफ वेल्लापल्ली यांनी सादर केले की खरेदीदारांना पुरविलेल्या सर्व टिन्स त्यांच्या लेखा पुस्तिकांमध्ये रिस्पाँडेन्टचा साठा मानला जात असल्याने, असे गृहित धरले पाहिजे की खरेदीदार रिस्पाँडेन्ट च्या मालमत्तेच्या ताब्यात होते जे परत करण्यास ते कायद्याने बांधील होते. हा युक्तिवाद स्वीकारणे म्हणजे, आमच्या मते, रिस्पाँडेन्टच्या लेखा पुस्तिकांमधील नोंदींना अनावश्यक महत्त्व देणे आणि व्यवहाराच्या वास्तविक स्वरूपाकडे दुर्लक्ष करणे होय.

हे देखील लक्षात येऊ शकते की रिस्पाँडेन्टने मांडलेला बालमेण्टचा सिद्धांत कल्पित आहे, अगदी अचूक नाही. एकदा असे मानले गेले की टिन्स परत करण्याचे कोणतेही बंधन नाही, तर बेलमेंट चा सिद्धांत जमिनीवर पडतो. त्यानंतर असे प्रकरण होणार नाही जेथे रिस्पाँडेन्ट ची काही मालमत्ता खरेदीदार/ग्राहकांना करार अधिनियम कलम १४८ च्या अर्थानुसार, रिस्पाँडेन्टच्या निर्देशांनुसार परत केली जावी किंवा अन्यथा विल्हेवाट लावली जावी या अटीसह सोपवण्यात आली होती, जी “बेलमेंट ” या शब्दाची व्याख्या करते,ती पुढीलप्रमाणे ;

“बेलमेंट म्हणजे एका व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीला काही कारणांसाठी वस्तू एका करारावर देणे , की जेव्हा उद्देश पूर्ण होईल, तेव्हा त्या परत केल्या जातील किंवा वितरित

करणाऱ्या व्यक्तीच्या निर्देशांनुसार अन्यथा विल्हेवाट लावली जाईल. माल देणाऱ्या व्यक्तीला 'बेलॉर' म्हणतात.' ज्या व्यक्तीला ते दिले जातात त्याला 'बेली' म्हणतात."

आमच्या मते, संबंधित व्यवहार हा वेलमेण्ट किंवा तारण नाही. हा एक संमिश्र व्यवहार होता. याची सुरुवात एका सोपवणुकीपासून होणार होती, ज्यामुळे टिन्स परत न आल्यास टिन्स विकले जाऊ शकतात. टिन्स सोपवताना, रिस्पॉंडेन्टने टिन्सचे मूल्य निश्चित करण्याची आणि प्राप्त करण्याची काळजी घेतली आणि अचूक २० टक्क्यांपर्यंत थोडे अधिक टिन्स असेल तर परत आलेला, तर चांगला आणि विश्वासार्ह व्यवहार राहिला. परंतु जर ३ महिन्यांच्या आत परत न केल्यास, व्यवहाराच्या अटींनुसार ती विक्री झाली. तीन महिन्यांची मुदत संपल्यानंतरही रिस्पॉंडेन्ट ला टिन्स परत मिळत होते आणि ठेवी परत करत होते ही वस्तुस्थिती कदाचित अधिकाराचा किंवा कर्तव्याचा विषय नसून जाणिवपूर्वक घेतलेला व्यावसायिक निर्णय होता.

या टप्प्यावर आपण वस्तू विक्री कायदा, १९८० च्या कलम २४ चा संदर्भ घेतला पाहिजे. त्यात असे लिहिले आहेः

"२४. मंजुरीवर किंवा "विक्री किंवा परताव्यावर" पाठविलेल्या वस्तू. जेव्हा वस्तू खरेदीदाराला मंजुरीवर किंवा "विक्रीवर किंवा परताव्यावर" किंवा इतर तत्सम अटींवर पारीत केल्या जातात, तेव्हा त्यातील मालमत्ता खरेदीदाराकडे जाते.

(अ) जेव्हा तो विक्रेत्याकडे आपली शिफारशी किंवा स्वीकृती दर्शवितो किंवा व्यवहाराचा स्वीकार करणारी इतर कोणतीही कृती करतोः

(ब) जर त्याने विक्रेत्याकडे आपली शिफारशी किंवा स्वीकृती दर्शवली नाही, परंतु फेटाळण्याची सूचना न देता माल राखून ठेवला असेल, तर, जर माल परत करण्यासाठी वेळ निश्चित केली गेली असेल, तर ती वेळ संपल्यावर आणि जर वेळ निश्चित केली गेली नसेल तर वाजवी वेळ संपल्यावर.

कलम २४ हे कलम १९ च्या उपकलम (३) सोबत वाचावे लागेल, ज्यामध्ये असे म्हटले आहे की, "जोपर्यंत वेगळा हेतू दिसून येत नाही, तोपर्यंत कलम २० ते २४ मधील नियम हे मालातील मालमत्ता खरेदीदाराला कोणत्या वेळी द्यायची आहे याबद्दल पक्षकारांचा हेतू निश्चित करण्यासाठीचे नियम आहेत. कलम २४ व्यावहारिकदृष्ट्या इंग्लिश वस्तूंची विक्री अधिनियम १९७९ च्या कलम १८ साररव्याच अटींमध्ये असल्याचे दिसते जे स्वतःच त्या संदर्भात सामान्य कायद्याच्या नियमाची पुनरावृत्ती आहे. ह्याविषयीचा कायदा हॅल्सबरी लॉज ऑफ एफ इंग्लिश चौथी अवृत्ती, ४१व्या खंडात परिच्छेद ७२७ नमूद केला आहे:

"७२७. केव्हा मालमत्ता हातांतरीत होते . जोपर्यंत वेगळा हेतू दिसून येत नाही, जेव्हा माल खरेदीदाराला मंजुरीवर, किंवा विक्रीवर किंवा परताव्यावर किंवा तत्सम इतर अटींवर पारीत केला जातो, तेव्हा मालातील मालमत्ता खरेदीदाराकडे जाते जेव्हा तो विक्रेत्याकडे स्वीकृतीची शिफारशी दर्शवितो किंवा व्यवहार स्वीकारणारी इतर कोणतीही कृती करतो; आणि जर त्याने विक्रेत्याला आपली शिफारशी किंवा स्वीकृती दर्शविली नाही परंतु फेटाळण्याची सूचना न देता वस्तू राखून ठेवली तर, जर वस्तू परत करण्यासाठी वेळ निश्चित

केली गेली असेल तर, त्या वेळेच्या समाप्तीवर आणि वाजवी वेळेच्या समाप्तीवर, जर वेळ निश्चित केली गेली नसेल तर वाजवी वेळ म्हणजे काय हा वस्तुस्थितीचा प्रश्न आहे “.

परिच्छेद ७२८ मध्ये असे म्हटले आहेः

“७२८.सारख्याच संज्ञा. जोपर्यंत व्यवहाराचा परिणाम असा होत नाही की बेलीच्या मालाचा मालक होण्याचा पर्याय आहे आणि अटींवर आधीच नमूद केलेल्या अटींप्रमाणेच मोठ्या प्रमाणात समान आहे, तोपर्यंत वस्तूची डिलिव्हरी (पोहोच) मंजुरीच्या किंवा विक्रीच्या किंवा परताव्याच्या डिलिव्हरीसारख्या अटींवर केली जात नाही.

कलम २४ चे तत्त्व इतर गोष्टींबरोबरच असे आहे की, जेथे माल खरेदीदाराला मंजुरीवर किंवा “विक्रीवर किंवा परताव्यावर” वस्तूच्या वितरणासारख्या अटींवर पारीत केला जातो, तेथे त्यातील मालातील मालमत्ता खरेदीदाराकडे जाते, जर तो त्याची शिफारशी किंवा स्वीकृती दर्शवत नसेल आणि त्यामुळे निर्धारित वेळेत माल परत करत नसेल. उक्त तत्त्वानुसार, खरेदीदाराची स्थिती, जोपर्यंत तो निर्धारित कालावधीत माल परत करत नाही, ती बेलीची असते आणि उक्त कालावधी संपल्यानंतर तो खरेदीदार बनतो. तथापि, ज्या व्यक्तीला माल पारीत जातो तो माल परत करण्याचे बंधन असते, जेथे विक्री कधीही अस्तित्वात येण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही आणि ज्या व्यक्तीला माल पारीत जातो ती व्यक्ती बेलीच राहते. येथे केलेला व्यवहार हा कलम २४ द्वारे विचारात घेतलेल्या जवळपासच्या स्वरूपाचा आहे, कारण खरेदीदाराला तीन महिन्यांच्या आत ज्या टिन्समध्ये बिस्किटे चांगल्या स्थितीत विकली गेली होती टिन्स परत केले तर त्याला त्या वतीने त्याने ठेवलेली ठेव परत मिळेल या अटीसह टिन्स

पारीत करण्यात आले होते. सदरचा अर्थ असा होता की उक्त कालावधी संपल्यानंतर त्याला माल अग्रिम परतावा केल्यावर अग्रिम परताव्याचा दावा करण्याचा कोणताही अधिकार नव्हता. त्यानंतर हा व्यवहार विक्रीचा झाला. वर नमूद केल्याप्रमाणे, येथे आधी स्पष्ट केल्याप्रमाणे, ग्राहकावर परत येण्याचे कोणतेही बंधन नव्हते; त्याला तीन महिन्यांच्या आत चांगल्या स्थितीत टिन्स परत करण्याचा अधिकार होता. त्यानुसार, तीन महिन्यांच्या मुदतीनंतर, जर तीन महिन्यांच्या आत टिन्सने चांगल्या स्थितीत अग्रिम परतावा केले गेले तर ठेवीची रक्कम अग्रिम परतावा करणे हे रिस्पाँडेन्ट करपात्र व्यक्तीचे बंधन होते. रिस्पाँडेन्ट वर असे कोणतेही बंधन नव्हते, जरी असे असू शकते की तो त्याच्या स्वतःच्या व्यवसायासाठी किंवा इतर कारणांसाठी, तो अद्याप टिन्स अग्रिम परतावा स्वीकारू शकतो आणि ठेव अग्रिम परतावा करू शकतो.

रिस्पाँडेन्टचे विद्वान वकील श्री. वेल्लापल्ली यांनी सादर केले की कायदयाने परिभाषित केल्याप्रमाणे “विक्री किंमत” निर्धारितेसाठी , विशिष्ट खरेदीदाराला वस्तूंची विशिष्ट विक्री होणे आवश्यक आहे आणि जी मूल्यांकन प्राधिकरण आणि प्रथम अपील प्राधिकरणाने स्वीकारलेल्या दृष्टिकोनावर (ज्या अंतर्गत, टिन्स ची विक्री लेखा वर्षाच्या शेवटी झाली असल्याचे मानले जाते, जेव्हा रिस्पाँडेन्टने त्याच्या पुस्तकांमध्ये नोंदी केल्या, अशी कोणतीही विशिष्टता ओळखण्यायोग्य नाही. विक्री आणि खरेदीदाराची अशी ओळख नसतानाही, विद्वान वकिलाने सादर केले की, “विक्री किंमत” निश्चित केली जाऊ शकत नाही. हा युक्तिवाद सदर प्रकरणातील तथ्यांमध्ये अस्वीकार्य आहे. उच्च न्यायनिर्णय निकालात नमूद केलेल्या

तथ्यांवरून असे दिसते की प्रत्येक ग्राहक/खरेदीदाराचे (अर्थात ते सर्व घाऊक विक्रेते होते) रिस्पाँडेन्टकडे खाते होते आणि जेव्हा एखाद्या ग्राहकाला विशिष्ट संख्येने टीन्स पुरविल्या गेल्या, तेव्हा त्या संदर्भात रिस्पाँडेन्ट च्या इतर संबंधित खातेपुस्तकांमध्ये नोंद करण्याव्यतिरिक्त त्याच्या खातेपुस्तिकेत त्या ग्राहक लेखा नोंद करण्यात आली. न्यायनिर्णय पुढे नोंदवले आहे की जेव्हा ग्राहकाने टिन्स परत केले, तेव्हा ग्राहक लेखा तसेच करपात्र व्यक्तीच्या संबंधित खातेपुस्तिकेत उलट नोंद करण्यात आली होती. तसे असल्यास, टिन्स परत करण्यात अपयशी ठरलेल्या ग्राहकाला ओळखण्यात कोणतीही अडचण येऊ शकत नाही. श्री. वेल्लापल्ली यांचे समर्पण अशा प्रकारे तथ्यात्मक आधाराविना आहे.

श्री. वेल्लापल्ली यांनी केलेल्या युक्तिवादाची वैधता तपासण्यासाठी, आम्ही त्यांना एक सरळ प्रश्न विचारतो. म्हणजे, रिस्पाँडेन्ट त्याच्या पी आणि एल खात्यात जमा केलेली रक्कम, ती व्यापारी पावती मानून, ती विक्री किंमत नसेल, तर तिचे स्वरूप काय आहे? विद्वान वकिलाचे उत्तर असे होते की, खरेदीदार/ग्राहकाने टिन्स परत करणे, हे कर्तव्याचे उल्लंघन केल्याबद्दल नुकसान भरपाई किंवा नुकसान आहे. परंतु एकदा आपण असे गृहीत धरले की अशी कोणतीही बंधने नव्हती, तर उक्त व्यापार पावती विक्री किंमतीशिवाय काहीही असू शकत नाही. त्यासाठी दुसरे कोणतेही लेबल सुचवता आले नाही.

श्री. वेल्लापल्ली यांनी राजशील आणि इतर, इत्यादी वि. आंध्रप्रदेश सरकार [१९८९] ३ एस. सी. आर,३०५ त्याच्या प्रस्तावांच्या समर्थनार्थ प्रकरणातील या न्यायालयाच्या निर्णयावर भर दिला. हैदराबाद डेक्कन सिगारेट फॅक्टरी वि. आंध्र प्रदेश सरकार, (१७) एस. टी. सी. ६२४

मधील सदर न्यायालयाच्या पूर्वीच्या निर्णयानंतर, सदर निर्णयात असे नमूद केले आहे की सामग्रीसह कंटेनरची विक्री झाली की नाही हा प्रश्न कायदयाचा नाही तर वस्तुस्थितीचा प्रश्न आहे आणि त्या विशिष्ट प्रकरणाच्या तथ्यांचा विचार करून प्रत्येक प्रकरणात त्या प्रश्नाचा निर्णय घ्यावा लागेल. परंतु हा प्रश्न निश्चित करताना, करपात्र व्यक्ति स्वतःच्या हिशेबपुस्तकांमध्ये ज्या पद्धतीने नोंदी केल्या आहेत त्यामुळे न्यायालयाला दूर नेले जाऊ नये, तर व्यवहाराचा सार पाहिला पाहिजे आणि त्याचे खरे स्वरूप काय आहे हे ठरवले पाहिजे. हा उच्च न्यायालयाचा तसेच न्यायाधिकरणाच्या विशेष खंडपीठाचा दृष्टीकोन आणि मत आहे. आम्ही यापूर्वी म्हटल्याप्रमाणे, हा एक संमिश्र व्यवहार होता; तीन महिन्यांच्या आत टिन्स परत न आल्यास तो परत न आलेल्या टिन्सची विक्री झाली .

या संदर्भात आपण नमूद करू शकतो की आर्लेम ब्रुअरीजमधील मुंबई उच्च न्यायालयाच्या (गोवा खंडपीठ) न्यायनिर्णयाचा उल्लेख आणि अपील अंतर्गत निकालात विशेष उल्लेख या न्यायालयाच्या राजशील प्रकरणात लक्षात आला आहे.आमच्या मते, आर्लेम ब्रुअरीजप्रमाणेच या प्रकरणातही, बाटल्यांसाठी आगाऊ रक्कम भरणे (ज्याला ठेवी म्हणतात) ही विक्रीची मुदत होती.

आम्हाला असे वाटत नाही की उच्च न्यायालयाच्या विविध न्यायनिर्णयांचा संदर्भ घेणे आवश्यक आहे जे अपील अंतर्गत निकालात संदर्भित केले गेले आहे किंवा आमच्या निदर्शनास आणलेल्या इतर न्यायनिर्णयांचा संदर्भ देणे आवश्यक आहे कारण त्या प्रत्येक प्रकरणांमध्ये पक्षांमधील व्यवस्था/व्यवहाराच्या अटी आणि भाषा बदलल्या आहेत. आम्ही

पुन्हा सांगतो की येथे उद्भवणारा प्रश्न हा कायद्याचा शुद्ध प्रश्न नाही; तो कायदा आणि वस्तुस्थितीचा संमिश्र प्रश्न आहे.

वरील कारणांमुळे अपीलांना मंजुरी दिली (अपिले मंजूर करण्यात आली) आणि उच्च न्यायालयाचा न्यायनिर्णय रदद् केला आहे . उच्च न्यायालयाकडे पाठवलेल्या प्रश्नाचे उत्तर होकारार्थी म्हणजेच महसुलाच्या बाजूने आणि करपात्र व्यक्तीच्या विरोधात दिले आहे. खर्चाबाबत कोणतीही आदेश नाहीत

अपिले मंजूर करण्यात आली .

अस्वीकरण

या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याच्या/ तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरता वापर करता येणार नाही तसेच इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणी करता वैध मानला जाईल.

x-x-x-x